

Dakle, širi prostor zastupljenosti odgovarajuće pojave pruža mogućnost utvrđivanja kako i do kojih se područja širila, što će ujedno biti u prvom redu, pokazatelj bunjevačkih seoba prema zapadnim primorsko-ličkim, ali i drugim krajevima (Gorski kotar, Istra, a možda i drugdje) i prema sjeveru (bačko i budimpeštansko Podunavlje). Kako su mnoge od tih pojava u podunavskih, ali i drugih bunjevačkih ogranaka, zastupljene i u pojedinim vlaškim područjima, razmotrit će se iste pojave i na tim prostorima. Još je u mojoj prvoj knjizi prostorni okvir bio je u prvom redu određen prema pojavnosti svatovskog časnika *stačela* (i nešto šire) pa je od vlaških područja razmatrano samo područje sjeveroistočne Srbije, gdje je potvrđen svatovski časnik *strčala*. Analizom pojave *stačela* došlo se do brojnih etnoloških pokazatelja o udjelu vlaških kulturnih elemenata u bunjevačkoj tradicijskoj svadbi. To je glavni razlog što su se ta područja razmatrala u pojedinim poglavljima još i u mojoj knjizi *Bunjevačke studije*. Dakle, u daljnjim istraživanjima važni su izvori i za ostala vlaška područja.¹⁹ Na prostoru jugoistočne Europe, osim u Srbiji ima ih, kako sam već naprijed spomenula, i u Grčkoj, Albaniji, Makedoniji i Bugarskoj. Kao pokretan nomadski narod kretali su se oni u srednjem vijeku, a po svoj prilici i ranije, po čitavom dinarskom prostoru, a dobrim dijelom i po Jadranu.²⁰ Etnološka građa o svadbenim običajima na tim prostorima promatrat će se stoga u suodnosu s istim ili srodnim pojavama primorsko-ličkih i podunavskih bunjevačkih subetničkih skupina (ali i drugih žitelja u tim područjima), koji su u uvjetima osmanlijskih prodiranja raseljeni s dinarskih i dalmatinskih prostora. Na taj način bi analiza razmatranih tema trebala detaljnije pokazati i putove prenošenja određenih kulturnih elemenata iz naših južnih dinarsko-dalmatinskih u zapadne primorsko-dinarske i u sjeverne panonske krajeve. Dakle, analizom i usporedbom zajedničkih kulturnih elemenata u tim prostornim odnosima nastojat će im se utvrditi ishodište, te načini i putovi njihova prenošenja u složenim etnokulturnim previranjima jugoistočne Europe.

1.4. Pregled i kritika korištene literature i izvora

Kako se ova knjiga nastavlja na rezultate mojih ranijih istraživanja, temelji se dobrim dijelom i nadalje na mnogim izvorima kao i prethodne dvije,²¹ dakako nadopunjena brojnim novim arhivskim izvorima i literaturom koji su u međuvremenu objavljeni vezanim uz problematiku koja se u knjizi razmatra. Kada je riječ o poja-

¹⁹ Nažalost, nema podataka o svadbenim običajima (ili mi takvi potencijalni podatci nisu poznati) u svim naseljima u kojima Vlasi kao zasebna romanska ili romanizirana etnička skupina obitavaju.

²⁰ Brojni povijesni dokumenti potvrđuju seobe balkanskih Vlaha u Bosnu i zemlje Hrvatskog Kraljevstva, osobito one vezane uz turska osvajanja Balkana, kao i kasniju vlašku kolonizaciju za potrebe Habsburške Monarhije od Jadranskog mora sve do Drave. Sažeti pregled tih povijesnih procesa vidi u: Valentić, 1992. Vlasima je Zef Mirdita uz brojne članke posvetio i dvije knjige: *Vlasi u historiografiji* (2004) i *Vlasi staro-balkanski narod* (2009).

²¹ O pregledu i kritici tih izvora vidjeti više u: Černelić 1991:15-23; ibid. 2006:109-112. Ovdje te podatke neću ponavljati, osim ako je riječ o novijoj građi i literaturi, koja se u ranijim objavljenim radovima nije koristila.

vama koje sam u ranijem radu obradila, moje daljnje istraživanje istih pojava nastavit će se na prethodna, s kraćim osvrtom na njihove rezultate. To je potrebno stoga da bi se jasno razlučilo do kojeg je stupnja dotična pojava istražena i koji su daljnji postupci potrebni da bi se ta istraživanja okončala i potkrijepila ranija zapažanja. U tom slučaju prvenstvo u obradi građe imaju novi izvori koji su u prethodnom radu bili možda tek okvirno razmatrani ili u to vrijeme nisu još niti postojali. Kada se pak budu proučavale dosad neistražene pojave, podjednako važni bit će novi, kao i već ranije korišteni izvori.²²

U istraživanjima ove vrste, koje se temelji na većem broju odabranih i selektiranih podataka, nužno je koristiti sve dostupne izvore podataka, a to su: objavljena građa i literatura; neobjavljena arhivska rukopisna građa iz nekoliko etnoloških ustanova u Zagrebu: Institut za etnologiju i folkloristiku (kratica: IEF rkp); Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti Odsjeka za etnologiju stara/nova zbirka (kratice: AHAZU OE SZ/NZ) i zbirka Matice hrvatske (MH); Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta: starija rukopisna građa (kratica: ArhEKA-SR),²³ zbirka novijih rukopisa (kratica: ArhEKA-ZEP);²⁴ seminarski radovi studenata etnologije i kulturne antropologije nastali u okviru kolegija *Svadbeni običaja slavenskih naroda* i *Komparativna istraživanja običaja* (kratica: ArhEKA-SO/KIO); upitnice Etnološkog atlasa Centra za etnološku kartografiju pri Filozofskom fakultetu (kratica: EA), svezak IV, tema br. 122. Svatovske časti (podatci koji se odnose na ulogu kuma); tema br. 121. Običaji pred samu svadbu, vijenci, svadbeno oglašnje (pitanje br. 3. koje se odnosi na pozivanje svatova); Néprajzi Múzeum Budapest (Etnografski muzej u Budimpešti) (kratica: NMB EA); neinventirana rukopisna građa: diplomski radovi Katedre za hrvatski jezik i književnost pri Filozofskom fakultetu Sveučilišta Janus Pannonius u Pečuhu (kratica: Dipl. r.- KH FFP SJPP); vlastiti terenski zapisi.²⁵

Budući da su izvori građe kojima se koristim vrlo obimni, nemoguće ih je sve pojedinačno prikazati. Ta je građa zapravo određena i zadana samim okvirom istraživanja. Stoga će zastupljenost određene pojave u tim okvirima biti glavni kriterij za korištenje pojedinih izvora.

Posebnu skupinu izvora čine objavljeni radovi u kojima su opisani svadbeni običaji balkanskih Vlaha uopće: djelo Gustava Weiganda „Die Aromunen“ iz 1884. godine i Dragoslava Antonijevića „Obredi i običaji balkanskih stočara“ iz 1982. godine. Ti izvori daju uvid u neke od najkarakterističnijih običaja balkanskih Vlaha. Taj

²² U opisu literature i izvora neće se posebno navoditi oni izvori korišteni u prethodnom istraživanju koji ne donose podatke o tim novim pojavama.

²³ Stariju rukopisnu građu čine rukopisi nastali u Seminaru Etnološkog zavoda kojega je vodio Milovan Gavazzi.

²⁴ Arhivska zbirka novijih rukopisa nastala je u okviru projekta *Združivanja i njihovi etnološki pokazatelji* voditeljice Marije Išgum.

²⁵ Neinventirana građa označavat će se tako da se uz ime autora naznači godina kada je građa pohranjena ili inventirana (ako o tome ima podataka). Vlastiti terenski zapisi nastali su u rasponu od 1983. do 2012. godine.

pregled upotpunit će opis svadbenih običaja Vlaha na Pindu, u naselju Samarina i susjednim naseljima u sjevernoj Grčkoj, gdje Vlasi imaju svoja stalna staništa (Wace i Thompson 1972), kao i veći broj opisa svadbenih običaja Vlaha u sjeveroistočnoj Srbiji. Riječ je u prvom redu o više članaka Nikole Pantelića i pojedinih drugih autora. Uvid u sve dostupne izvore omogućit će da se utvrde specifični elementi vlaških svadbenih običaja. Na raspolaganju mi je i kraći opis svadbenih običaja Rumunja u Mađarskoj u okolici Battonye, koji nažalost donosi malo podataka te jedan prilog s nešto općih podataka o rumunjskim svadbenim običajima (Hocopán 1983; Comiseli 1968). Drugih izvora o tome nisam imala na raspolaganju. Slijedom tih elemenata nastojat ću im ući u trag i u građi o srpskim, crnogorskim, makedonskim, bugarskim, grčkim i albanskim svadbenim običajima.²⁶ Ta će usporedba poslužiti za pouzdanije utvrđivanje izvornih vlaških elemenata i mogućih vlaških pozajmica od susjednih grčkih i albanskih naroda u prvom redu, s kojima su koegzistirali i prije dolaska Slavena na jug, te su se neki elementi u svadbenim običajima još u tim davnim vremenima mogli stopiti u njihovo zajedničko tradicijsko naslijeđe. U svojim kasnijim stočarskim kretanjima mogli su ih raznositi i po dinarskom prostoru i dalmatinskom zaleđu. Neće uvijek niti biti moguće jasno razlučiti je li riječ o vlaškim, grčkim ili albanskim elementima u tim pojavama. Da bi se to sasvim pouzdano moglo utvrditi, bilo bi potrebno dobro poznavati svadbene običaje tih balkanskih naroda. Međutim, za predmet istraživanja bunjevačkog kulturnog naslijeđa to i nije nužno potrebno. Za tu svrhu je u prvom redu važno jasno razlučiti koje su kulturne elemente balkanski Vlasi u svojim nomadskim kretanjima donijeli sa sobom u dinarske i jadranske prostore, bez obzira na njihovo izvornu pripadnost. Doticaji Vlaha i domaćeg stanovništva tih krajeva uvjetovali su preuzimanje pojedinih kulturnih elemenata starosjedilačkih naroda, odnosno njihovo međusobno prožimanje. Komparativnim postupkom nastojat ću utvrditi koje su to vlaške ili samo vlaškim posredovanjem preuzete elemente drugih starosjedilačkih naroda, prihvatili precizno podunavskih i primorsko-ličkih Bunjevaca, prenijeli ih i sačuvali kako u sjevernim podunavskim krajevima tako neke od njih i u Gorskom kotaru, Primorju, Lici i Dalmaciji. Etnološki pokazatelji mogli bi nakon pomno provedenog analitičkog postupka ukazati i na to kako, a možda i gdje, su se procesi interakcije, akulturacije i asimilacije događali, i jesu li i u kojoj mjeri utjecali na etnokulturno oblikovanje Bunjevaca.

Uz pomoć podataka iz raspoloživih tiskanih izvora, a za dio građe i iz upitnica Etnološkog atlasa (EA) o svadbenim običajima, počevši od vlaških izvorišta na sjeveru Grčke slijedom njihovih stočarskih seljenja prema sjeveru i prema zapadu, nastojat ću ući u trag kasnijem širenju elemenata razmatranih pojava od jadransko-dinarskih do panonskih prostora. Dakako da pritom treba imati u vidu višestoljetno uzajamno prožimanje starosjedilačkih balkanskih i doseljenih slavenskih naroda, kao i uvjete složenih povijesnih procesa u okviru kojih se oblikovao i razvijao zamršeni etnolingvistički i etnokulturni mozaik jugoistočne Europe.

²⁶ Ta je građa dosta oskudna, budući da većina izvora, osobito za Grčku i Albaniju nije dostupna, s izuzetkom izvora za srpske i crnogorske običaje koji su mi bili dostupni do kasnih osamdesetih godina, uz pojedine iznimke.

Sve navedene vrste izvora neće biti moguće koristiti za čitav naznačeni prostor jugoistočne Europe u okviru kojega će se pratiti zastupljenost razmatranih pojava. S jedne strane, za neka područja nemam na raspolaganju niti svu objavljenu građu. S druge strane, viševrtni izvori koristit će se za sva ostala područja u kojima ima podataka o razmatranim temama. Arhivska i neinventirana rukopisna građa u prvom redu pokriva područja u kojima ima utvrđenih tragova bunjevačke etničke komponente, kao i područja mogućih bunjevačkih migracija prema sjeveru. Riječ je o područjima Dalmacije i dalmatinskog zaleđa, Primorja sve do Istre, Like, Gorskog kotara, Bosne i Hercegovine i područja čitavoga, poglavito istočnog, panonskog areala. Podatci iz upitnica Etnološkog atlasa pokrit će čitavo južnoslavensko područje (s izuzetkom Bugarske), ali samo opće podatke o kumu, kao što su nazivi, uloga svjedoka, opća uloga kuma, izbor krsnog kuma i nasljedno kumstvo, te pojava i uloga kume i prikumka. Prve četiri teme kartografski su prikazane. Ostale teme bave se specifičnim pojavama i kao takve u upitnicama Etnološkog atlasa nisu često ni spomenute, tako da bi njihov kartografski prikaz mogao biti tek fragmentaran. Kao takav ne bi bio svrsishodan niti pouzdan. Dakle, za ostala područja (ostali hrvatski krajevi, susjedni južnoslavenski i starosjedilački balkanski narodi) u analitičkom postupku i prikazu građe kao izvor koristit će se u prvom redu dostupna objavljena građa.

Prednost korištenja viševrtnih izvora pokazala se već i u ranijim istraživanjima. Mnoge pojave u tiskanim izvorima bile su nepoznate ili možda tek jedva poznate, zahvaljujući rukopisnoj građi dobila sam uvid u njihovu zastupljenost na određenom prostoru, što ne bi bio slučaj da sam se oslonila samo na objavljenu građu. Često je riječ o specifičnim elementima ili pojavama koje su pokazivale zanimljivu distribuciju u određenom prostornom okviru. O tim pojavama i o njihovoj zastupljenosti u okviru određenoga prostora saznalo se tek ili se o tome dobio potpuniji uvid, upravo zahvaljujući neobjavljenoj arhivskoj građi. Dakako da je ta građa neujednačene kvalitete. I pored toga, poneki podatci iz rukopisne građe (koji ne moraju uvijek biti iscrpni) dragocjeni su jer o njima nema ili ima malo i nedovoljno preciznih podataka. Osim toga, arhivska građa je važna i stoga što mnoga područja nisu ili su nedovoljno pokrivena građom iz tiskanih izvora. Iste i slične primjedbe mogu se uputiti i neinventiranoj rukopisnoj građi u kojima ima građe o svadbenim običajima. Kvalitativna i kvantitativna razina rukopisne građe (inventirane i neinventirane) vrlo je raznolika.

Dragocjen izvor podataka je i vlastita terenska građa, kako ona prikupljena u kasnim osamdesetim godinama 20. stoljeća, tako i novija i najnovija građa koja se prikupljala u okviru spomenutih projekata na svim bunjevačkim terenima: Krmpote, Krivi Put, Podgorje, Lika, Ravni kotari, Bukovica, Sombor i Subotica i okolica u Vojvodini te Baja i okolica i Tukulja kod Budimpešte u Mađarskoj²⁷ Osim vlastite građe u okviru projektnih istraživanja značajni su i objavljeni radovi o svadbenim običajima primorskih Bunjevaca na području Senjskog bila i Krivoga Puta.²⁸

²⁷ V. u popisu radove pod Černelić: inventirana građa (1986a, 1986b) i neinventirana građa (1983, 1984a, 1984b, 1992, 1996, 1999; 2007-2008, 2010, 2010-2011, 2012).

U *Bunjevčkim studijama* posvetila sam posebno opsežno poglavlje djelu srpskog etnologa Jovana Erdeljanovića u kritičkom osvrtu na njegov doprinos istraživanju bunjevačke etnogeneze i pokušajima nekorektne interpretacije njihove etničke pripadnosti te se stoga ovdje neću na to posebno osvrutati.²⁹ Povijesni izvori na ukupnom jadransko-dinarskom prostoru osim balkanskih Vlaha, stočarskih starosjedilačkih skupina romanskog podrijetla, spominju i katoličke i pravoslavne Vlahe. Naziv Vlah prenosio se i na slavenske narode s kojima su balkanski Vlasi dolazili u doticaj, kako na Srbe tako i na Hrvate, a u tim su dokumentima oba ta naroda označavana su nazivom Vlah, uz isticanje samo vjerske razlike među njima. Pojedini povjesničari koriste oznaku starohrvatski Vlasi za Hrvate koje su na tim prostorima nazivali Vlasima i Morlacima. U tu skupinu ubrajaju Morlake, Bunjevce, Krmpočane (izdvojene od Bunjevaca) (Valentić 1992: 8). Noviji naziv koji se koristi za označavanje tih Hrvata je starohrvatski Romani (Mirdita 1995: 78). M. Šarić naglašava da „Vlaško pitanje“ predstavlja jedno od najvećih izvora neslaganja i opterećenja u hrvatskoj i srpskoj historiografiji ranog novog vijeka jer su „Vlasi kao neizdiferenciran povijesni entitet jednostavno bili pogodni za razne instrumentacije i konstruirane prijepore“ (usp. 2009:333-334).³⁰

Nije na etnologima da se bave povijesnim pitanjima te stoga i ne mogu podrobnije ulaziti u pojedinosti tih povijesnih procesa koji su doveli do asimilacije balkanskih Vlaha s doseljenim slavenskim stanovništvom Dalmacije, dijelova Bosne i Hercegovine i drugih južnoslavenskih zemalja na osnovi potvrda u povijesnim dokumentima. Cilj je istraživanja uz pomoć etnoloških pokazatelja te procese rasvijetliti i na taj način potkrijepiti i dopuniti povijesna i lingvistička istraživanja. Stoga ću nastojati slijediti trag određenim karakterističnim pojavama iz bunjevačke tradicijske baštine na prostorima na kojima je dolazilo do vlaško-slavenskih prožimanja, odakle su se ti zajednički kulturni elementi širili u prostoru slijedom bunjevačkih povijesnih migracija. Na temelju tih pokazatelja moguće je ukazati i na ishodište hrvatske subetničke skupine Bunjevci. Da bi se to moglo učiniti, kako je već rečeno, neće biti dovoljno u razmatranju toga pitanja uzeti u obzir samo etnološke izvore koji se tiču toga prostora. Potrebno je koristiti barem onu dostupnu etnološku građu

²⁸ Istraživanja studentica etnologije i kulturne antropologije bila su organizirana u okviru terenske nastave, da bi se kasnije nastavila njihovom suradnjom i na projektu, što je rezultiralo objavljivanjem njihovih radova u *Senjskom zborniku* (Birt et al. 2003) i u trećem svesku znanstvene monografije *Živjeti na Krivom Putu*, koji je čitav posvećen predsvadbenim i svadbenim običajima. Podatci relevantni za usporedbu pojedinih pojava iz svadbenih običaja koje u ovoj knjizi razmatram, nalaze se u dva poglavlja (Lončar i Dačnik 2009; Ivić 2009). Pojedine segmente svadbenih običaja u okviru projekta istražila je i Biserka Jaramazović 2011. godine, kojoj ovom prigodom zahvaljujem na prikupljenim podatcima (v. u popisu neinventirane građe).

²⁹ O tome detaljnije vidjeti u: Černelić 2006:273-282. Spomenut ću samo ukratko da on u svojim raspravama o Vlasima nastoji bez pravovaljanih argumenata dokazati da se naziv Vlah proširio na sve Srbe uopće, što je bio opći trend u srpskoj historiografiji – da se dokaže da je ukupno slavizirano vlaško stanovništvo bilo srpsko, te da među njima nije bilo etničkih, već samo vjerskih razlika.

³⁰ Tom se problematikom ovdje neću baviti jer je to u prvom redu problematika kojom se trebaju baviti povjesničari. Moj interes ograničen je na Vlahe kao predslavenski starobalkanski entitet odnosno na njihovo tradicijsko naslijeđe koje sadrži određena zajednička obilježja s bunjevačkim, što nedvojbeno ukazuje na međusobna etnokulturna prožimanja u daljoj prošlosti prije razdvajanja bunjevačkih ogranka.

koja se odnosi na romansko starosjedilačko stanovništvo, odnosno njihove manje skupine na prostorima Balkana, koje su kao izolirane etničke oaze sačuvale svoje jezične, etničke i etnološke osobine, nakon što su ih Slaveni po svom dolasku na jug Europe i Balkan po svoj prilici potisnuli dublje na Balkan. Na pojavu balkansko-slavenskih doticaja već su upozoravali pojedini autori.³¹ I sama sam se bavila nekima od pojava koje ukazuju na takva prožimanja (Černelić 1991; *ibid.* 2006).

Već sam naprijed napomenula da takvih izvora nema previše, koliko je poznato i koliko su mi dostupni. Zbog toga je svaki od tih izvora podjednako važan, bez obzira na njihovu kvalitativnu razinu. Dakako da bi bilo korisno imati na raspolaganju što više kvalitetnijih izvora, no moram se osloniti samo na raspoloživu građu. Gustav Weigand daje opće podatke o vlaškoj svadbi, nije dovoljno iscrpan, no pojedini podatci koje navodi dragocjeni su. Drugi važan izvor je knjiga Wacea i Thompsona (1972) u kojoj su između ostaloga opisani svadbeni običaji balkanskih Vlaha u Samarini i susjednim naseljima u Pindu na sjeveru Grčke. Autori su opisivali običaje direktnim promatranjem s početka 20. stoljeća. Također donose važne podatke, no šteta je što je njihov završni osvrt na već tada napuštene običaje relativno oskudan jer bi se detaljnijim istraživanjem sigurno moglo doći do više podataka u vrijeme njihova boravka na tom području. Dragoslav Antonijević obuhvaća u svom istraživanju Vlahe u Epiru, Tesaliji, Makedoniji i Trakiji, no njegovi podatci nisu dovoljno iscrpni i uglavnom su uopćeni za čitavo područje koje razmatra. Antonijević više manje ponavlja već ranije iznesene podatke iz drugih izvora, u prvom redu radova spomenutih autora. Ima i nešto novih podataka, no neprecizan je u citiranju izvora pa se potkradaju i pogreške. Najcjelovitije je ispitano vlaško područje u sjeveroistočnoj Srbiji i ti izvori su uz Waceovu i Thompsonovu knjigu posebno korisni za utvrđivanje specifičnih elemenata i pojava u svadbenim običajima, koje su osim u jadransko-dinarskom prostoru u istom ili sličnom obliku prisutni i među podunavskim Bunjevcima. Poneke od pojava slabo su zastupljene na tom širokom prostoru, no sačuvane su u Podunavlju. Riječ je u prvom redu o više članaka Nikole Pantelića i pojedinih članaka drugih autora o toj temi.³² N. Pantelić i M. Bošković-Matić jasno odvajaju običaje Srba od običaja Vlaha, premda su ti običaji uslijed višestoljetnog suživota u mnogim pojedinostima slični. Ostali autori iz ranijih vremena ne ističu te razlike, odnosno sve opisane običaje imenuju srpskim, što po svoj prilici neće biti ispravno, barem za dio tih običaja. Budući da i radovi u kojima se ta razlika ističe pokazuju mnoge srodne elemente u svadbenim običajima Vlaha i Srba, od kojih neki nisu općepoznati u Srba, neće biti teško relativno pouzdano utvrditi specifične vlaške svadbene elemente, od kojih je većina poznata i Vlasima, u prvom redu u Pindu, a nerijetko i šire.

Još ću se posebno osvrnuti na podatke iz upitnica Etnološkoga atlasa (EA) jer su korišteni u poglavlju posvećenom ulozi kuma u svadbenim običajima. Iz toga izvora

³¹ Usp. Kulišić 1963; i u drugim njegovim radovima; takve etnokulturne procese Kulišić naziva slavensko-vlaškom simbiozom; usp. Pantelić 1971:69; *ibid.* 1981:190-191, 227-228; usp. Gavazzi 1978:175-179; usp. Vince-Pallua 1992.

³² Grbić 1909; Milosavljević 1913; Stanojević 1925, Bošković-Matić 1962.

koriste se samo opći podatci o kumu: nazivi, uloga svjedoka, kumova čast i njegova opća uloga, izbor kuma, a okvirno i podatci o kumi i *prikumku*.³³ Zbog opće relativno niske kvalitativne razine podataka iz upitnica nisu se uzimali u obzir podatci o svadbenim običajima u cjelini. Korišteni su još i podatci o jabuci pri pozivanju svatova. Budući da je riječ uglavnom o određenim specifičnim pojavama koje nisu niti obuhvaćene pitanjima u upitnici, malo je vjerojatno da su kazivači samoinicijativno davali odgovore izvan postavljenog pitanja. I sam način ispitivanja, koji se svodi na ispitivanje prilično velikog broja tema u relativno kratkom vremenu, može utjecati na površnost u ispitivanju. Koliko su pojedini ispitivači ubrzavali postupak ispitivanja pokazuju nemali broj identičnih (ili tek s neznatnim razlikama) podataka za više sela iste ili susjedne regije. Vrlo je upitna pouzdanost takvih podataka. Osobito je veći dio teritorija Bosne i Hercegovine ispitan na taj način, tako da relativno ujednačena prostorna zastupljenost određenih pojava u pojedinim krajevima i ne mora biti ispravna. Nadalje, mreža podataka nije za sva područja podjednako gusta. Tako za podunavske Bunjevce jedva da ima podataka samo u nekoliko lokaliteta u okolici Subotice, konkretno za temu o svatovskim časnicima samo jedna ispunjena upitnica iz Tavankuta. Osim toga, ta su ispitivanja obavljena površno pa su podatci nepotpuni, dijelom i neispravni, kako su to kasnija terenska istraživanja pokazala. Ni druge regije relevantne za ovo istraživanje nemaju dovoljno gusto pokrivenu mrežu (Lika, Gorski kotar, Slavonija). Isto vrijedi i za Bosnu i Hercegovinu uz već spomenute nedostatke, kao i za neka područja bivše Jugoslavije. U kartografskom razvrstavanju podataka iznose se podatci i za izvandržavni prostor Hrvatske, tako se razmatra i prostor Bosne i Hercegovine, budući da je u okviru te države znatno zastupljen hrvatski etnički element, a osim toga brojne migracije, pa tako i bunjevačka, kretale su se preko toga teritorija. S obzirom na kvalitativnu razinu podataka u upitnicama EA, treba ih uzimati s rezervom i tek nakon usporedbe s podacima iz drugih izvora mogu se oni smatrati relativno pouzdanima. Kao takvi mogu dati samo okvir za istraživanu pojavu koji tek treba potkrijepiti i popuniti podacima iz drugih izvora.

Nedostatak podataka o nekoj pojavi u određenim područjima može dati različit pregled pojave od njezine stvarne zastupljenosti. Kontrolna i dopunska terenska istraživanja to su već pokazala za podunavske i za primorsko-ličke Bunjevce, a sasvim sigurno bi se slično pokazalo i za druga područja u kojima o određenim pojavama nema podataka. Stoga je pri razmatranju bilo koje pojave nužno barem ukazati na nedostatke te vrste u izvorima u slučaju kada se oni na drugi način ne mogu nadoknaditi.³⁴ O tim pojavama i njihovoj analizi uz pomoć etnoloških karata i podataka iz drugih izvora još će biti riječi pri konkretnom prikazu pojedinih tema u okviru poglavlja o svatovskoj časti kuma.

³³ U radu su priložene karte 2. stupnja za spomenute teme.

³⁴ Etnološkoj kartografiji i nedostacima i prednostima podataka prikupljenih za potrebe Etnološkog atlasa posvetila sam i poseban članak (usp. Černelić 1997). Za povijesno usmjerena istraživanja etnološka kartografija vrlo je korisna u razmatranju mnogih pojava. Neke teme su kartografičnije od drugih (usp. Vince-Pallua 1996). Bez takvog postupka i pristupa ponekad se niti ne može dobiti pravičan i cjelovit uvid u zastupljenost

1.5. Korištena terminologija

Etnolozi su pokušavali definirati pojam običaja, no jedino što su u tim pokušajima uspjeli pokazati jest da je riječ o slojevitom i višeznačnom pojmu koji se definira na niz različitih načina koji se mogu grupirati prema odgovarajućim karakteristikama (usp. Povrzanović 1987:41). I pored brojnih priloga diskusiji što je to običaj, kolokvij *Istraživanje običaja – pojmovi i termini* (usp. Zorić i Lozica 1987:117-130) nije dao poseban doprinos poblížem određenju pojmova običaj, obred i drugih srodnih pojmova, iako je potaknuo da se u etnološkim krugovima ti pojmovi preispitaju. Kasnija pojedinačna vraćanja tome problemu također nisu pridonijela pojašnjenju samih pojmova jer opažanje da je taj pojam suvišan i zastario nije ponudio adekvatnu zamjenu s obrazloženjem zbog čega je to potrebno (usp. Prica 1991). Osim definiranja samoga pojma upitan je i njegov smisao te je potrebno osim kulturnim fenomenom običaja baviti se i njegovim kulturnim konceptom (usp. *ibid.* 2001:61). Ostali autori koji su nakon devedesetih godina 20. stoljeća pisali o običajima i obredima kao da više nisu smatrali da je potrebno te pojmove preispitivati jer oni, bez obzira što struka s njima učini i kako ih nazove, i dalje postoje.

Za pristup istraživanju koji primjenjujem u ovome radu nije od presudnog značenja što sve pojam običaja podrazumijeva, budući da se bavim pojedinim elementima unutar svadbenih običaja, dakle jednim užim segmentom običaja kroz vremensku i prostornu dimenziju. Iz tog razloga pojam običaja shvaćam prilično fleksibilno, kao živi organizam koji u pojedinim skupina nastaje, razvija se, prilagođava, mijenja, opstaje u nekim modificiranim oblicima ili nestaje, prožima se s elementima običaja nekih drugih skupina s kojima ostvaruju kontakt ili ih od njih preuzimaju i uklapaju u vlastiti kulturni koncept i na taj način poprimaju određene specifične značajke. Takvi elementi običaja promatrani u prostornom i vremenskom kontekstu prolazili su kroz sve te faze i modifikacije, no istovremeno se u različitim sredinama mogu prepoznati određeni stabilizacijski čimbenici koji ih motiviraju za preživljavanje, bez obzira na sve moguće promjene kroz određeni vremenski slijed i prostornu disperziju. U takvim složenim povijesnim uvjetima i etnokulturnim komešanjima običaj u prvom redu promatram kao sveobuhvatan, vrlo dinamičan i višedimenzionalan pojam. Pod pojmom obreda u kontekstu svadbenih običaja podrazumijevam u davnijoj prošlosti strogo propisan čin koji daje legitimitet budućem braku, koji je u nekom nedefiniranom prošlom vremenu imao svoje simbolično i pravno značenje i kao takav bio prepoznat i uvažavan u sredini u kojoj se prakticirao. Obred je svakako stabilniji nego običaj, on ili opstaje (iako gubi izvorno i smisljeno značenje) ili nestaje, kada s vremenom prestaju razlozi za njegov opstanak. Manje je podložan promjenama, dakle i manje fleksibilan od običaja. Kada je riječ o svadbenim običajima

odgovarajuće pojave na određenom prostoru. Dakako da bi podatci na kojima se istraživanje zasniva morali biti pouzdani. Računalna tehnika izrade etnoloških karata u hrvatskoj je etnologiji tek u začetku i etnolozi je samo iznimno primjenjuju u svojem radu (v. u: Đaković, Branko. 1999. „Etnografska baza podataka i etnološka kartografija“. *Etnološka istraživanja i građa*, 6:329-343; *ibid.* 2005. „Vatre ivanjske“. *Studia ethnologica Croatica*, 17:51-72; *ibid.* 2011. *Igre oko vatre. Prilog etnološkim istraživanjima o vatri*. Samobor: Meridijani.) U ovome radu prilažem svoje ručno izrađene etnološke karte.